ZUZANNA TOPOLIŃSKA

Macedonian Academy of Sciences and Arts
Research Center for Areal Linguistics

Partykuły werbalne – ich miejsce i rola w systemie języka

A b s t r a k t: Autorka wyjaśnia potrzebę uznania partykuł werbalnych za osobną klasę tzw. części mowy, której główną funkcją jest kontrolowanie propozycji modalnych oraz sygnalizowanie różnych trybów.

S ł o w a k l u c z e: gramatyzacja; prepozycja; postpozycja; marker kategoryalny

0. Przedmiotem analizy i opisu w tym tekście jest klasa wyrazów¹, która – o ile mi wiadomo – nie doczekała się dotąd, przynajmniej na gruncie slawistycznym, uznania, nazwania i opisu jako klasa. Przyjęty przeze mnie termin *partykuły werbalne* nawiązuje do spotykanego tu i tam w literaturze profesjonalnej traktowania poszczególnych jednostek tej klasy jako partykuł, a zarazem podkreśla różnicę między nimi i partykułami jako klasą predykatów. Partykuły werbalne to w moim rozumieniu zgramatyzowane markery kategoryalne obsługujące poszczególne kategorie gramatyczne charakteryzujące *verbum*/czasownik jako tzw. część mowy (*pars orationis*).

W analizie posługuję się przede wszystkim materiałem dwu najbliższych mi języków, polskiego i macedońskiego. Tytułem wstępu przykładowo wyli-

¹ Wyraz rozumiem tu jako jednostkę języka między dwiema pauzami w tekście piśmym.

czam tutaj jednostki, które należą do opisywanej przeze mnie klasy: pol. *by, że, niech...*, mac. *ќе, бу, да, дека, нека, ајде...* Fenomen partykuł werbalnych jest szerzej obecny i głębiej wbudowany w strukturę języka w języku macedońskim niż w polszczyźnie, toteż partykułom macedońskim przysługuje pierwszeństwo w opisie.

1. Mac. *ќе*

Macedońskie *ќе* gramatyzuje informację o następstwie zdarzeń na osi czasu, informuje, że zdarzenie nazwane w konstrukcji kontrolowanej przez *ќе*: 1a. funkcjonuje jako futurum, tj. zrealizuje się po momencie mówienia, por. np.: *Ќе дојдам умпе*, 1b. funkcjonuje jako poprzednik realnego kondycjonalu, por. np.: *Ќе дојдам, ако ми време дозволи*, albo też 2. funkcjonuje jako poprzednik irrealnego kondycjonalu, por. np.: *Ќе дојде, да не ме спречи ураганом*. W pierwszych dwu wypadkach *ќе* kontroluje formy *praesentis*, w trzecim – formy *imperfecti*.

Macedońskie *ќе* jest derywatem prasłowiańskiego rdzenia **хѣt-* ‘chcieć, pragnąć, życzyć sobie’ i ma ekwiwalenty formalne i funkcjonalne tego samego pochodzenia w sąsiednich językach południowo-słowiańskich: serbskim, chorwackim i bułgarskim, jednak jedynie w macedońskim języku standardowym i w znacznej części dialektów macedońskich jest nieodmienne, tj. proces jego przekształcania z verbum w partykułę werbalną został tam zakończony.

Polskim odpowiednikiem macedońskich *ќе*-konstrukcji są (a) konstrukcje złożone z paradygmatu *praesentis* predykatu ‘być’ i infinitiwu koniugowanego czasownika w aspekcie kontynuatywnym, oraz (b) w aspekcie momentalnym – odpowiednie formy aspektowe koniugowanych czasowników.

2. Pol. *by*, mac. *бу*

Pol. *by*, mac. *бу* kontynuuje stary optativ prasłowiańskiego czasownika **byti*, przy czym na gruncie macedońskim jest to skostniała nieodmienna partykuła werbalna – stara forma 3 os. sg., podczas gdy w polszczyźnie *by* wypracowało dwa pełne paradygmaty osoby i liczby w funkcji odpowiednio *protasis* i/lub *apodosis* kondycjonalu realnego lub irrealnego, przy czym za-

leżnie od kontekstu i przyjętych zasad linearyzacji *by* pojawia się w prepozycji lub w postpozycji względem *participium praeteriti activi*, tj. nazwy czynności, o której mowa, por. np. mac. *Јас би дошла. / Дошла би ако најдам време.; Јас би била дошла, да има в реме. / Била би дошла, да има в реме.*, pol. *Przyszłabym, jeżeli będę miała czas / Ja bym przyszła, jeżeli będę miała czas.; Przyszłabym była, gdybym (była) miała czas. / Ja bym była przyszła, gdybym (była) miała czas.* itp.

By w irrealu pojawia się w utartym zestawie z *gdy*: *gdybym, gdybyś...*

O zestawieniu *żeby* por. niżej.

Specjalnego komentarza wymaga złożona partykuła *oby!* – nawiązanie do starego znaczenia optatiwu, a zarazem dowód, że *by* bywa wykładnikiem „nowego” optatiwu.

W odpowiednich okolicznościach i mac. *би* może samodzielnie konstytuować propozycję. Wyobraźmy sobie np. że w gronie kilku osób pada pytanie: *Кoj би одел умре на екскурзија?* i jeden z obecnych wyraża gotowość: *Јас би...*, czy też, pełnym zdaniem: *Јас би да одам.*

3. Mac. *да*

Mac. *да* wprowadza *oratio indirecta* po predykatkach wolicjonalnych i modalnych, tj. funkcjonalnie odpowiada +/- (a) w 1 os. sg. polskim transformom zdaniowym konstytuowanym przez bezokolicznik, por. np. *Сакам да заминам умре. ~ Chcę wyjechać jutro.*, czy *Сега морам да работам. ~ Teraz muszę pracować.* itp., (b) w pozostałych formach paradygmatu osoby – polskim konstrukcjom z zestawieniem *żeby*, por. *Сакам да заминеш умре. ~ Chcę, żebyś wyjechał jutro.* itd.

Да pojawia się również w 2 os. pl. imperatiwu, por. *Ајде, да отиме!* itp. Por. także, z odcieniem groźby, w 2 os. sg. i pl. imperatiwu: *Да не си отишол таму!* ‘Nie śmiesz tam pójść! / Żebyś mi tam nie chodził!’, *Да не сте отишле таму!* ‘Nie śmiecie tam pójść! / Żebyście mi tam nie chodzili!’.

Konstrukcje z *да* występują też w funkcji optatywnej, por. np. *Само веќе да дојде пролет!* ‘Żeby tylko już przyszła wiosna!’ itp.

4. Mac. *deka*

Mac. *deka* to swego rodzaju kalka greckiego *pou* wzmocniona emfatyczną „kończącą”² partykułą *-ka*. Element *de-* to uproszczona prasłowiańska forma zaimkowa **kъde* ‘gdzie’.

Deka wprowadza *oratio indirecta* po predykatkach mentalnych, po tzw. predykatkach mówienia, po predykatkach wyrażających emocje... i +/- odpowiada w tej funkcji polskiemu *że*.

5. Pol. *że*

Pol. *że* to pierwotna emfatyczna partykuła końcowa potwierdzająca adekwatność wyrażanej oceny zdarzenia i/lub jego uczestników. Do dziś dnia świadczą o tym wyrażenia jak *także, wszakże, jakoże..., onże, tenże, tamże...*, czy – przy wygłosie samogłoskowym pierwszego elementu – *też, również, przecież...*³

Dzisiaj *że* to partykuła werbalna wprowadzająca *oratio indirecta* – ekwiwalent macedońskiego *deka*, por. *Widzę, że czytasz. ~ Гледам дека читаш.; Proszę cię, żebyś czytał. ~ Те молам да читаш. itp.*

6. Pol. *niech*, mac. *neka*

Obie partykuły, i polska, i macedońska, mogą – zależnie od okoliczności – wyrażać życzenie, prośbę lub rozkaz.

Życzenie (a) może być skierowane do konkretnego adresata, ale może też (b) wyrażać pragnienie nadawcy przekazu bez określonego adresata, por. ad (a) pol. *Niech wam sprzyja pogoda na tym urlopie.*, mac. *Нека Ви е срекен престојом!*, ad (b) pol. *Niech tylko wreszcie przyjdzie wiosna!*, mac. *Нека завршат уснумите, на ќе видиме.*

² Nie znajduję lepszego określenia dla końcowych morfemów typu *-ka, -de, -zi...*, które nadają zabarwienie emocjonalne wybranym wyrazom, najczęściej *pronominom*.

³ Jak się wydaje, tutaj należą także macedońskie wtórnie ubezdźwięcznione *еднаш* czy *могааш*.

Prośba i rozkaz *ex definitione* mają określonego adresata, przy czym często partykuły *niech* / *нека* bywają poprzedzone przez jedno eksplicytne *proszę* / *молам*, różnica między nimi często zależy od stosunku wzajemnego i pozycji socjalnej nadawcy i adresata przekazu, por. np. pol. *Proszę, niech pan przejrzy te dokumenty.*, mac. *Ве молам, прегледajte ги овие документи.* to prośba, którą student może skierować do profesora lub szef do podwładnego mu urzędnika.

Niekiedy partykuły *niech* i *нека* mogą nadawać odpowiedniej propozycji znaczenie koncesywne, por. np. pol. *Niech się pali, niech się wali, a ty będziemy świętowali.*, czy mac. *Нека прави како сака а јас ќе го направам тоа на мој начин.* itp.

Wreszcie wypada wspomnieć konwencjonalne formuły okolicznościowe, jak staropolskie powitanie: *Niech będzie pochwalony...*, czy współczesne: *Proszę, niech Państwo pozwolą...* itp.

7. Pol. *chyba, jakoby, może, zapewne...*, mac. *божем*

Tryb w służbie modalności epistemicznej, w literaturze przedmiotu znany jako *inferentialis, imperceptivus, mediativus...*; jego wykładnikiem formalnym są w języku macedońskim odpowiednie formy koniugowanego czasownika, konkretnie – formy starego *participium praesentis activi* z formantem *-л-*, ew. partykuły, jak *божем*.

Podane partykuły oraz formy imperceptiwu niosą informację, że nadawca przekazu ma wątpliwości co do prawdziwości zdarzenia, o którym mowa.

8. Mac. *ajde!*

Jest to partykuła hortatywna wyrażająca zachętę do wykonania danej czynności, por. np. *Ajde да одиме!*, *Ajde, да им го предложиме овој проект!* itp. Jej obecność w systemie pozwala postulować obecność w macedońskim specjalnego trybu, hortatiwu. *Ajde!* to zarazem jedyna partykuła werbalna zdolna pełnić funkcję samodzielnego predykatu.

Wnioski

Opisałam w tym tekście serię wyrażen / jednostek języka, które – o ile mi wiadomo – nie były dotychczas interpretowane jako klasa. Kryterium wyboru była semantyka i morfosyntaksa tych wyrażen, tj. fakt, że stanowią one – w moim pojęciu – zgramatykalizowane wykładniki poszczególnych elementów paradygmatu semantycznego (i formalnego) gramatycznej kategorii trybu.

Wszelki przekaz językowy ma określony cel i stanowi transfer określonej informacji. O celu transferu i charakterze przenoszonej informacji informuje nas gramatyczna kategoria trybu. W językach, które mnie tutaj interesują, paradygmat tej kategorii przedstawia się jak następuje:

1. Przekaz może mieć charakter neutralny, bez zabarwienia modalnego, a jedynym jego celem jest dotarcie do uszu zainteresowanych. W ten sposób możemy przekazywać informację o zdarzeniach przeszłych lub aktualnych w momencie mówienia. Tryb, który niesie taki przekaz, to INDICATIVUS;
2. Przekaz w służbie modalności deontycznej ma na celu nakłonienie adresata, aby podjął jakąś aktywność. Tryb, który niesie taki przekaz, to IMPERATIVUS lub HORTATIVUS.
3. Adresat może przyjąć polecenie, ale też ma prawo postawić swoje warunki. Tryb, w którym je formułuje, to KONDYCNALIS REALIS – sformułowanie warunku, który umożliwi spełnienie polecenia w przyszłości, albo IRREALIS – wyjaśnienie, dlaczego, przy braku realizacji warunku, nie zostało spełnione polecenie w przeszłości; i tu jesteśmy w granicach pola funkcjonalnego modalności deiktycznej.
4. Przekaz w służbie modalności epistemicznej – może zawierać zastrzeżenie, że nadawca nie jest pewien, czy przekazywana informacja jest prawdziwa. Gramatykalizacji takiego przekazu służy, obok odpowiednich partykuł, specjalny tryb: IMPERCEPTIVUS.
5. Przekaz może obejmować dwie zhierarchizowane propozycje, z których linearnie druga – podporządkowana – przenosi tzw. *oratio indirecta*, tj. mentalną ocenę sytuacji z pozycji nadawcy lub dowolnego innego subiekta; tryb, który gramatykalizuje taką ocenę to SUBJUNCTIVUS.

W interesujących mnie tutaj językach we wszystkich wymienionych trybach, z wyjątkiem indicatiwu i – w języku macedońskim – imperceptiwu, gramatycznym powierzchniowym wykładnikiem trybu są partykuły werbalne.

Verbal particles – their place and role in the language system

(s u m m a r y)

The author explains the need of recognizing the existence of verbal particles as a distinct class of the so-called *partes orationis*, whose main function is controlling modal propositions and signaling different moods.

K e y w o r d s : grammaticalization; preposition; postposition; categorial marker